

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Dîvânu Lûgati't-Türk'te Duyu Fiilleri
Sensory Verbs in Dîvânu Lûgati't-Türk

Büşranur ASLAN

Arş. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
busranuraslan@ksu.edu.tr
Orcid ID: 0000-0003-4779-1658

Öz: Fiiller, dilin önemli yapı taşlarıdır. Fiillerin ortaya çıkışı zihinsel bir süreci gerektirir. Zihinsel faaliyetler sonucu ortaya çıkan mental fiillerin bir alt basamağı olan duyu fiilleri, genellikle görme, işitme, dokunma, tat ve koku alma duyuları olarak beş gruba ayrılır. Tarihî Türk lehçeleri bakımından önemli ve kapsamlı söz varlığı ve gramer konularını barındırması bakımından dil araştırmalarında en önemli başvuru kaynaklarından biri olan Divanü Lûgati't-Türk, Türk dünyasına, gramerine, sözcüğüne ışık tutan bir eserdir. Divanü Lûgati't-Türk'te 3477 fiil yer almaktadır. Bu fiillerin 193 tanesini duyu fiilleri oluşturmaktadır. Bu fiillerden 38 tanesi görme duyu fiilleri, 50 tanesi işitme duyu fiilleri, 6 tanesi koku alma duyu fiilleri, 72 tanesi tat alma duyu fiilleri, 27 tanesi dokunma duyu fiillerini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, temel anlam olarak duyu fiillerinin yanında yan anlam içeren duyu fiilleri de ele alınmıştır. Ayrıca Dîvânu Lûgati't-Türk'teki duyu fiilleri, Türkiye Türkçesi ağzlarının sözcüğü ile ilgili en önemli ve en temel çalışma olan Derleme Sözlüğü'nde bulunup bulunmadığına göre incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, duyu fiilleri, söz varlığı.

Abstract: Verbs are important building blocks of language. The emergence of verbs requires a mental process. Sensory verbs, which are a sub-step of mental verbs that arise as a result of mental activities, are generally divided into five groups as the senses of sight, hearing, touch, taste and smell. Divanü Lûgati't-Türk, which is one of the most important reference sources in language research in terms of containing important and comprehensive vocabulary and grammatical issues in terms of historical Turkish dialects, is a work that sheds light on the Turkish world, grammar and vocabulary. There are 3477 verbs in Divanü Lûgati't-Türk. 193 of these verbs are sensory verbs. Of these verbs, 38 are sense verbs of sight, 50 are sense verbs of hearing, 6 are sense verbs of smell, 72 are sense verbs of taste, 27 are sense verbs of touch. In this study, in addition to sense verbs as the basic meaning, sense verbs with secondary meanings are also discussed. In addition, the sense verbs in Dîvânu Lûgati't-Türk are analyzed according to whether they are found in the Derleme Dictionary, which is the most important and basic study on the vocabulary of Turkish dialects of Turkey.

Keywords: Divanü Lûgati't-Türk, sensory verbs, vocabulary.

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığının hangi öğelerden oluştuğu üzerinde durulurken ilk anılması gerekenler, temel söz varlığı ya da çekirdek sözcükler adını verdiğimiz öğelerdir. Bunun sınırı çizilirken de insanın odak olarak alınması doğru olur: İnsanın organları başta olmak üzere onun en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek gibi kavramlar, ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar ve insanın maddi ve manevi kültürü içine giren çeşitli kavramlar

sayılabilir (Aksan, 2021: 34). Söz varlığı çalışmalarının önemli bir bölümünü fiiller oluşturmaktadır. Bu kapsamda bir dilin söz varlığını ortaya çıkarmak için temel duyu fiilleri önemli veriler sunmaktadır.

Dil ile düşünce arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Düşünceyi oluşturan aslında doğrudan dildir. Düşünürken dahi kelimeleri kullanan insan bir mefhumu algılama konusunda da dilini kullanır. Dilde yer alan kimi kelimeler insanın dış çevreden aldığı bilgiyi alma anını, aldıktan sonra işleyişini ya da sonuç vermesini ifade edebilmektedir. İnsanın çevreyi bu türlü algılamasını hareket olarak ifade eden fiiller mental fiillerdir. Mental fiiller zihinsel faaliyet sonucu ortaya çıkan duygu, düşünce, algı ve idrak gibi farklı kollara ayrılarak çeşitlenen fiil grubudur. (Hirik, 2018: 22). Duyu fiilleri, zihni algılama sürecinin dildeki karşılığıdır (Hirik 2017: 58).

Zihinsel işlem sürecinin ilk basamağı algılamadır. Algılama süreci insanda duyular aracılığı ile gerçekleşir. İnsan duyuları ile algıladığı bilgiyi yorumlar (Hirik, 2017:58). Bu bakımdan duyu fiilleri, mental fiil türünün alt basamağı olarak değerlendirilebilir. Duyu kavramı, temelde bir uyarının beş duyu organıyla algılanması olarak tanımlanabilir (Karahasanoğlu, 2022: 10).

Duyu kavramı Güncel Türkçe Sözlük'te (TDK, 2011: 730) "insanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği, duyum" şeklinde tanımlanmaktadır. Duyu fiilleri ile ilgili araştırmacılar farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Bunlar şöyledir:

İnsan yaşamı boyunca duyuları sürekli olarak kullanmaktadır. Dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma ile algılama yeteneğine "duyu", bunların dil ile ifadesi olan eylemlere "duyu fiilleri" denilmektedir. İdrak etme sürecinin başlamasını sağlayan duyular, psikolojik düzeyde basit uyarılarla birleşen deneyimlere; biyolojik düzeyde duyu organlarına gereksinim duyarlar (Atkinson vd. 2002: 53).

Duyular genellikle görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyuları olarak beş gruba ayrılır. Duyu ve duyum kavramları yalnızca dilbilimsel alanlarda değil, psikoloji, felsefe, sosyoloji ve fen bilimleri alanlarında da ele alınmıştır. Duyu fiilleriyle ilgili yapılan çalışmalarda diğer bilim dallarında yapılan çalışmaların dikkate alınarak incelemeler yapıldığını görmek mümkündür. Kamchybekova temel duyu fiillerine ek olarak sezgi duyu fiilleri ve vücut durum duyu fiillerini de incelemiştir (Kamchybekova, 2010: 167-176).

Çelik girdi, işlem ve çıktı basamaklarından oluşan mental süreci ifade eden fiillere mental fiil dendiğini söylemektedir. Çalışmasında mental fiilleri "girdi basamağı (duyu fiilleri)", "işlem basamağı (bilişsel fiiller/idrak fiilleri)" ve "çıktı basamağı (ifade fiilleri)" olarak üç ana başlık halinde incelemiştir (Çelik, 2021: 29).

Biray "duyu", "duygu", "hafıza", "algılama", "idrak" ve "açıklama" ifade eden fiillerin ilk yazılı kaynaklarımızdan beri kullanıldığını ve bu fiillere kimi kaynaklarda "mental fiil" dendiğini belirtmiştir (Biray, 2006: 310).

Türkdil temel duyu fiillerine ek olarak ısı duyu fiilleri, ağrı (acı) duyu fiilleri ve sezgi duyu fiillerini de incelemiştir (Türkdil, 2013: 168-225).

Yaylagül mental fiilleri "duyu fiilleri", "duygu fiilleri", "anı ve uslamlama fiilleri" ve "açıklama fiilleri" olarak dört grupta incelemiştir. Bu fiillerin birbiriyle sıkı bir ilişki içinde oldukları için kesin ve net bir ayrımın yapılamayacağını belirtmiştir (Yaylagül, 2005: 24).

Dîvânu Lûgati't-Türk 11. yüzyılda kaleme alınarak Türk dünyasına ışık tutan bir eserdir. Tarihî Türk lehçeleri bakımından önemli ve kapsamlı söz varlığı ve gramer konularını barındırması bakımından dil araştırmalarında en önemli başvuru kaynaklarından biridir. 11. yüzyıl standart Türkçesinin grameri, eseri ve Türk boylarının diyalektolojik çalışmasıdır.

Dîvânu Lûgati't-Türk Tercümesi'nde (Atalay 1998-1999) 3477 fiil, 5147 isim yahut edat olmak üzere toplam 8624 madde başı kelime bulunmaktadır (Hacıeminoğlu 1996: 2). Dîvânu Lûgati't-Türk'teki 3477 fiilden 193 tanesini duyu fiilleri oluşturmaktadır. Bu çalışmada, temel anlam olarak duyu fiillerinin yanında yan anlam içeren duyu fiilleri de ele alınmıştır. Örneğin temel anlam olarak görme

duyu fiillerinde bak- fiili yanında göster-, göröl- gibi fiiller de çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca Dîvânu Lûgati't-Türk'teki duyu fiilleri Derleme Sözlüğü'nde bulunup bulunmadığına göre incelenmiştir.

Görme Duyu Fiilleri

Görme duyusu insanın yaşamı boyunca en çok kullandığı duylardan biridir. İnsan çevresinde olup bitenleri ilk olarak görme duyusuyla algılar (Cüceloğlu, 2012:112-113).

Görme duyusu, pek çok araştırmacı tarafından birincil ve en temel duyu olarak görülmüştür. Sarı, görme duyusunun diğer duylara göre birinci derecede işlevsel olduğunu ifade etmektedir. (2019: 143). Gerrig, görme duyusunun en gelişmiş duyu olduğunu ve hem insanlar hem de hayvanlar için görme duyusunun iyi çalışmasının ne kadar önemli olduğunu (2013: 85) ve Ibarretxe-Antuñano, görme duyusunun doğru bilgiye ulaşmada en güvenilir duyu olduğunu söylemektedir (1999: 135). Dîvânu Lûgati't-Türk'te 38 tane görme duyu fiili tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

- alar-: kamaşmak -göz-, yan bakmak (s.18) DS (+)
- alart-: belirtmek -göz-, yan bakmak (s.18) DS (+)
- bak-: bakmak (s.61) DS (+)
- baka tur-: bakadurmak (s.61) DS (-)
- bakıl-: bakılmak (s.62) DS (+)
- bakın-: bir şeyin sonuna bakmak ve düşünmek; beklemek (s.63) DS (+)
- bakır-: bağırarak (s.63) DS (-)
- bakış-: bakışmak (s.63) DS (-)
- bakıt-: baktırmak, bakıtmak (s.63) DS (+)
- çumılı bol-: sıcaktan göz kararmak (s.160) DS (-)
- elşe-: acıkmaktan dolayı göz kararmak (s.177) DS (-)
- elşet-: açlıktan gözünü karatmak (s.178) DS (-)
- iler-: göze ilişmek, belirlemek, görünmek (s.230) DS (-)
- kama-: kamaşmak (s.257) DS (+)
- kamat-: kamaştırmak (s.257) DS (-)
- karakot-: gözün gören yeri (s.266) DS (-)
- karık-: kardan göz kamaşmak (s.269) DS (+)
- kıya kör-: yan bakmak; arkaya bakmak (s.324) DS (-)
- kör-: görmek, bakmak (s.363) DS (+)
- körküt-: göstermek (s.364) DS (-)
- körse-: görsemek, görmek istemek (s.364) DS (+)
- körtür-: gördürmek (s.365) DS (+)
- körügse-: görsemek, görmek veya kavuşmak istemek (s.365) DS (-)
- körül-: görülmek (s.365) DS (-)
- körün-: görünmek, kavuşmak (s.365) DS (+)
- körüş-: -gözle- bakmak (s.365) DS (-)

közle-: göze vurmak (s.371) DS (+)

közleş-: görme işinde -gözlemekte- yarış etmek (s.371) DS (-)

közün-: görülme (s.372) DS (-)

tegil-: şaşılma, tek gözlü olmak (s.593) DS (-)

tit-: direnme, karşı koyma; dik bakma (s.627) DS (+)

titrü bak-: dik bakma, keskin gözle bakma (s.627) DS (-)

titin-: dayanma, direnme; dik bakma (s.627) DS (-)

titinü bak-: dik, keskin bakma (s.627) DS (-)

töngüş-: gözlerini dikerek bir şeye saldırmak; işi kabulden çekinme; emreden kişiye, gözlerini dikerek, iğrenerek bakma (s.645) DS (-)

yimle-: gözle işaret etme (s.791) DS (+)

yüm-: göz yumma (s.825) DS (+)

İşitme Duyu Fiilleri

İşitme duyusu, işitme organı olan kulak tarafından algılanan eylemleri kapsamaktadır. İşitme duyusunu aktif hale getiren seslerdir. Cüceloğlu, günlük yaşantıda görme ve işitme duyu organlarını diğer duyu organlarına oranla daha sık kullanıldığını ifade eder (2012: 103). Tanalp, çevredeki tehlikelere karşı bir uyarıcı olarak işitme duyusunun görme duyusu kadar önemli olduğunu söylemektedir (1975: 63). Dîvânu Lûgati't-Türk'te 50 tane işitme duyu fiili tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

azi-: sızma; gürültüden ağır duyma (s.56) DS (+)

bozla-: ses verme, bağırma; bozma (s.106) DS (+)

çifila-: çığıl çığıl ses verme; sıra kaynarken ses verme (s.144) DS (-)

çıgıl tıgıl kıl-: çığıl çığıl etme (s.145) DS (-)

çınğ ét-: çınlamak (s.149) DS (-)

çınğıl çınğıl ét-: çingil çingil etme (s.149) DS (-)

çınğra-: çınlamak (s.150) DS (-)

çınğrat-: çınlatma (s.150) DS (-)

çinğ ét-: çınlamak (s.863) DS (+)

çoğıla-: bağırma, çağırma (s.155) DS (-)

danğ dunğ ét-: dan dun diye ses verme (s.165) DS (-)

êşit-: işitmek (s.198) DS (+)

êşittür-: işittirmek (s.199) DS (-)

êştil-: işitilmek (s.199) DS (-)

êştür-: işittirmek (s.199) DS (-)

işit-: işitmek (s.239) DS (+)

kağ kuğ ét-: kaz ses verme (s.250) DS (-)

karıla-: karlamak, ses çıkararak kar getirme (s.270) DS (-)

kars karsaya yap-: el ayalarını birbirine vurarak ses çıkarmak (s.273) DS (-)
konğra-: ses kalınlaşmak (s.343) DS (-)
kögle-: ırlamak, taganni etmek (s.356) DS (-)
köglen-: şarkı söylemek, ırlamak, taganni etmek, sesi yükselte alçalta şarkı çağırmak (s.356) DS (-)
kökre-: kükremek (s.357) DS (-)
kökreş-: gürllemek, kükremek; kişnemek, kükreşmek (s.357) DS (-)
sufsa-: fısıldamak; okuyup üflemek (s.538) DS (-)
sufşa-: fısıldamak; okuyup üflemek (s.539) DS (-)
şuwşaş-: gizli söz fısıldaşmak (s.557) DS (-)
şuwşat-: fısıldatmak (s.558) DS (-)
tanğ tunğ ét-: “tan tan” diye ses vermek (s.571) DS (-)
tè-: demek, söylemek (s.591) DS (+)
tın-: dinlenmek; solumak, nefes almak; dinmek, sonu gelmek (s.616) DS (+)
tinğıla-: ağır bir şey yere düşerek ses vermek (s.617) DS (+)
tinğla-: dinlemek (s.617) DS (-)
tikile-: ses, hışırtı çıkarmak (s.621) DS (-)
tikre-: ses vermek; gelişmek, yetişmek (s.621) DS (-)
tikreş-: ses vermek; büyüyüp serpilmek (s.621) DS (-)
tikret-: ses çıkarmak, hışırdatarak yürütmek (s.622) DS (-)
tinğile-: ağır bir şey yere düşerek ses vermek (s.624) DS (-)
tinğle-: dinlemek (s.624) DS (-)
tiring ét-: tın etmek (s.626) DS (-)
tiring éttür-: tın ettirmek (s.626) DS (-)
tok tok ét-: taşın taşa vurmasından çıkan ses gibi ses çıkarmak (s.635) DS (-)
tuwır-: kulak dikmek, kulak kabartmak (s.664) DS (-)
tuwur-: kulak dikmek, kulak kabartmak (s.664) DS (-)
tuy-: duymak (s.664) DS (+)
tuysuk-: duyar gibi olmak (s.665) DS (-)
yanğkula-: ses vermek, yankulamak, ses gelmek (s.742) DS (-)
yanğkur-: ses duymuş gibi sağına soluna bakmak (s.742) DS (-)
yırla-: şarkı, gazel söylemek; ırlamak (s.787) DS (+)

Koku Alma Duyu Fiilleri

Koku alma duyusu, koku alma organı olan burun tarafından algılanan eylemleri kapsamaktadır. Koku alma duyusunun uyarıcısı kokulardır. İnsan yaşamı için görme ve işitme duyusu kadar önemli bir duyu olarak görülmesine de hayvanlar için oldukça önemli bir duyudur. Bilhassa hayvanların besin arama,

avlarını yakalama veya yaklaşan tehlikeden uzaklaşma bakımından koku alma duyusunun önemi inkâr edilemez (Tanalp, 1975: 89). Dîvânu Lûgati't-Türk'te 6 tane koku alma duyu fiili tespit edilmiştir. Koku alma duyu fiillerinin diğer duyu fiillerine göre sayıca az olmasının en temel sebebi kullanım sıklığıdır. Hirik'in, duyu fiillerinin sıklık hiyerarşisi tablosunda koku alma duyu fiilleri kullanım sıklığı olarak en son sırada yer almaktadır (Hirik, 2017a: 72). Görme ve işitme duyu fiillerine göre koku alma duyu fiilleri daha az kullanılmaktadır. Tespit edilen fiiller şunlardır:

bur-: kokmak- iyi-, buğusu yükselmek, buğulanmak (s.116) DS (+)

kok-: fena kokmak; kokusu yükselmek; -su- senmek; -hastalık- sakinleşmek (s.339) DS (+)

kokıt-: kokutmak (s.340) DS (+)

sası-: sasımak, kokmak (s.495) DS (+)

yıdhlan-: kokmak, bozulmak (s.779) DS (-)

yıdhlaş-: koklaşmak (s.779) DS (-)

Tat Alma Duyu Fiilleri

Tat alma duyusu, tat alma organı olan ağız, dil ve dildeki tat alıcılar vasıtasıyla algılanan eylemleri kapsamaktadır. Tat alma duyusunun harekete geçmesi için besinin ağzın içine atılması gerekmektedir. Ağza atılan besin tükürük ile erir ve ağızda salgılanan diğer sıvılar ile çözülür. Çözülen besin tat alma duyu hücrelerini ve sinirlerini uyarır ve beyin tarafından değerlendirilerek anlamlandırılır. Beyin, besinlerin acı, tatlı ya da tuzlu olduğunu ağızdaki tat alma duyu hücreleri vasıtasıyla anlayabilir. Bir besinin acı, tatlı ya da tuzlu olup olmadığı ise kişinin tat alma eşiğiyle ilgilidir. Tat alma ve koku alma duyuları birbiriyle bağlantılı duyulardır (Tanalp, 1975: 89). Tadına baktığımız besinin kokusunu da alır ve hem tadıyla hem de kokusuyla ilgili çıkarımlar yapabiliriz. Dîvânu Lûgati't-Türk'te 72 tane tat alma duyu fiili tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

açı-: ekşimek (s.2) DS (-)

açıgsı-: ekşimek; acılaşmak (s.3) DS (-)

açığ: acı, acı olan her nesne; ekşi (s.3) DS (-)

açık-: acıkmak (s.3) DS (-)

açış-: ekşimek, acılaşmak (s.4) DS (-)

açıt-: ekşitmek, acıtmak (s.4) DS (-)

açur-: acıktırmak, aç bırakmak (s.5) DS (-)

aşa-: yemek, aş yemek (s.42) DS (+)

aşat-: yemek yedirmek (s.43) DS (+)

aşsa-: tepeyi aşmak istemek; yemek yemek istemek (s.44) DS (-)

aşsat-: yemek arzulamak (s.44) DS (-)

azıgla-: azı dişiyile ısırarak; azı dişine vurmak (s.56) DS (-)

çağırla-: sıra yapmak; sıra içmek (s.130) DS (-)

çap çap yê-: şapır şupur yemek (s.135) DS (+)

çuwşat-: ekşitmek (s.162) DS (-)

ekle-: çiğnemek, basmak (s.175) DS (-)

ısrıl-: ısırılmak (s.219) DS (-)

ısış-: ısışmak (s.220) DS (-)
ısru-: ısırmak (s.220) DS (-)
iç-: içmek, bir şeyi içmek veya sorup içine çekmek (s.223) DS (+)
içil-: içilmek (s.224) DS (+)
içiş-: içişmek, içmekte yardım ve yarış etmek (s.224) DS (-)
içse-: içmek istemek (s.225) DS (-)
içtür-: içirmek, su içirmek (s.225) DS (-)
içür-: içirmek (s.225) DS (-)
ikle-: çiğnemek, basmak (s.229) DS (-)
kamaş-: kamaşmak, ekşi yemeden diř kamaşmak (s.257) DS (+)
kımız-: ekşi elma (s.21) DS (-)
op-: hüpürdeterek içmek (s.439) DS (+)
opruş-: içmekte yardım ve yarış etmek (s.440) DS (-)
öp-: içmek (s.460) DS (+)
öpül-: içilmek (s.461) DS (-)
öpün-: içeri gibi görünmek (s.462) DS (-)
öpür-: içirmek (s.462) DS (-)
öpürt-: içirtmek (s.462) DS (-)
sagur-: su içmek (s.482) DS (-)
sücin-: tadını bulmak, mahzuz olmak (s.548) DS (-)
süçiř-: tatlılanmak (s.548) DS (-)
süçir-: tatlılaşmak, tatlanmak (s.548) DS (-)
süçit-: iyileştirmek, tatlılandırmak (s.548) DS (-)
süçün-: tadını bulmak, mahzuz olmak (s.548) DS (-)
süçüř-: tatlılanmak (s.548) DS (-)
tançula-: -ağızda- çiğnemek (s.570) DS (-)
tatgan-: tatlı bulmak, tat almak (s.584) DS (-)
tatı-: tat vermek (s.584) DS (-)
tatıglan-: tatlanmak (s.585) DS (-)
tatıgsa-: canı tatlı istemek (s.585) DS (-)
tatığ-: tat, lezzet (s.564) DS (-)
tatın-: tadar görünmek (s.585) DS (-)
tatık-: tatlaşmak, farslaşmak (s.585) DS (-)
tatıl-: tadılmak, tadına bakılmak (s.585) DS (-)

tatit-: tadılmak, tadına tesir etmek, tat vermek (s.585) DS (-)
tatuş-: birbirine tattırmak (s.586) DS (-)
tatur-: tattırmak (s.586) DS (-)
todh-: doymak (s.630) DS (-)
todhgur-: doyurmak, bıktırmak (s.630) DS (-)
todhgurt-: doyurtmak (s.630) DS (-)
todhgurumsın-: doyurur görünmek (s.630) DS (-)
todhgurun-: doyurur görünmek (s.630) DS (-)
todhguruş-: doyurmada yarış etmek (s.630) DS (-)
todhur-: doyurmak (s.631) DS (-)
toprat-: -hayvan- yeri kurutasiya dek otunu yemek (s.641) DS (-)
toy-: doymak (s.642) DS (+)
töpret-: -hayvan- yeri kurutasiya dek otunu yemek (s.645) DS (-)
töz-: soğuktan acıkmak (s.648) DS (+)
yè-: yemek, yeyip telef etmek (s.767) DS (+)
yèl-: -aş, yemek- yenmek, yenilmek (s.769) DS (+)
yemsin-: yemeksizin yer gibi görünmek (s.772) DS (+)
yéyse-: yemek istemek (s.778) DS (-)
yikle-: çiğnemek (s.790) DS (-)

Dokunma Duyu Fiilleri

Dokunma duyusu, deriye dokunulduğunda ortaya çıkan, deri ve deriye yapılan basınç duyularının birleşimiyle meydana gelen bir duyu türüdür. Dokunma duyusu için fiziksel bir temas söz konusudur. Morgan dokunma duyusunun bir deri duyusu olduğunu ve deri duyusunun yalnızca dokunma duyusuyla sınırlı kalmadığını soğuk, sıcak ve ağrı duyularının da deri duyusu içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir (2010: 32) Dîvânü Lûgati't-Türk'te 27 tane dokunma duyu fiili tespit edilmiştir. Bu fiiller şunlardır:

adhakla-: ayağa vurmak (s.6) DS (-)
adhutla-: avuçlamak (s.8) DS (-)
ağrı-: ağrılamak (s.11) DS (-)
ağrın-: ağrılamak, acı duymak (s.12) DS (-)
ağrış-: ağrılaşmak, sızlaşmak (s.12) DS (-)
ağrıt-: ağrıtmak (s.12) DS (+)
alka-: alkışlamak, öğmek (s.20) DS (-)
alkal-: alkışlamak, öğülmek (s.20) DS (-)
alkaş-: alkışlamak, alkışta yarış etmek (s.20) DS (-)
artla-: enseyi tokatlamak, sille vurmak (s.38) DS (+)

- badga-: güreşte ayak yakalamak, çelme vurmak (s.58) DS (-)
- bagda-: güreşte sarmaya almak, sarmalamak, ayak yakalamak, çelme vurmak (s.59) DS (-)
- it-: itmek (s.240) DS (+)
- itil-: itilmek, defedilmek; serpilmek, büyümek; imelemek; sürünmek (s.240) DS (+)
- itin-: itilmek, sürünmek (s.240) DS (+)
- itiş-: itişmek, bir şeyi müdafaada yardım ve yarış etmek (s.241) DS (+)
- itlin-: itilmek (s.241) DS (-)
- itliş-: itilmek, itilişmek (s.241) DS (-)
- itse-: itmek istemek, itsemek (s.241) DS (-)
- kiçi-: kaşınmak, gicişmek (s.328) DS (-)
- koç-: kucaklamak (s.337) DS (+)
- koçtur-: kucaklatmak, koçturmak (s.337) DS (-)
- kocuş-: kucaklaşmak (s.337) DS (-)
- kucakla-: kucaklamak (s.373) DS (-)
- teg-: değmek; dokunmak; ermek, erişmek, varmak; yakalamak; düşmek; hücum etmek (s.592) DS (-)
- tokul-: döğölmek; dokunmak (s.635) DS (-)

SONUÇ

Fiiller, dilin önemli yapı taşlarıdır. Fiillerin oluşumu ise zihinsel bir süreçtir. Zihinsel sürecin ilk basamağı algılamadır. Algılama duyular aracılığıyla gerçekleşmektedir. Duyular yoluyla algılanan eylemler zihinsel işlem sürecinden geçer. Zihin, algıladığı eylemi işleyerek onu anlamlandırır. Zihinsel anlamlandırma süreci sona erdikten sonra bu eylem dil vasıtasıyla aktarılır.

Duyular genellikle görme, işitme, dokunma, tat alma ve koku alma duyuları olarak beş gruba ayrılır. Görme duyusu, görme organı göz ile algılanan eylemleri ifade etmektedir. Görme duyu en çok kullanılan duyudur. İşitme duyusu, işitme organı kulak tarafından algılanan eylemleri kapsamaktadır. Koku alma duyusu, koku alma organı olan burun tarafından algılamayı ifade eder. Tat alma duyusu, tat alma organı ağız, dil ve dildeki tat alıcılar ile algılanan eylemleri ifade etmektedir. Dokunma duyusu, deriye temas edildiğinde ortaya çıkan bir duyu türüdür.

Beş duyunun dildeki karşılığına “duyu fiilleri” ismi verilmektedir. Mental fiiller zihinsel faaliyet sonucu ortaya çıkan duygu, düşünce, algı ve idrak gibi farklı kollara ayrılarak çeşitlenen fiil grubudur. (Hirik). Bu bağlamda duyu fiilleri, zihnî algılama sürecinin dildeki karşılığıdır (Hirik 2017: 58).

Dîvânu Lûgati't-Türk'te toplam 193 tane duyu fiili tespit edilmiştir. Bu fiillerden 38 tanesi görme duyu fiilleri, 50 tanesi işitme duyu fiilleri, 6 tanesi koku alma duyu fiilleri, 72 tanesi tat alma duyu fiilleri, 27 tanesi dokunma duyu fiillerini oluşturmaktadır. Dîvânu Lûgati't-Türk'te yer alan duyu fiillerinin kullanım sıklığına bakıldığında sayıca en fazla tat alma duyu fiilleri yer almaktadır. Tat alma duyu fiilleri, görme ve işitme duyu fiillerinden farklı olarak, genellikle isteğe bağlı gerçekleşen ve aktif bir hareketlilik içeren fiillerdir (Kamchybekova Abdiram, 2013: 11). İkinci sırada işitme duyu fiilleri, üçüncü sırada görme duyu fiilleri, dördüncü sırada dokunma duyu fiilleri, beşinci sırada koku alma duyu fiilleri yer almaktadır. Koku alma duyu fiillerinin diğer duyu fiillerine göre sayıca az olmasının en temel sebebi kullanım sıklığıdır. Hirik'in, duyu fiillerinin sıklık hiyerarşisi tablosunda koku alma duyu fiilleri kullanım sıklığı olarak en son sırada yer almaktadır (Hirik, 2017: 72).

Tablo 1. *Dîvânu Lûgati't-Türk'teki duyu fiillerinin kullanım oranları*

	Görme Fiilleri	Duyu Fiilleri	İşitme Fiilleri	Duyu Fiilleri	Koku Fiilleri	Alma Fiilleri	Tat Fiilleri	Alma Fiilleri	Duyu Fiilleri	Dokunma Fiilleri	Duyu Fiilleri	Toplam
f	38	50	6	72	27	193						
%	19,68	25,90	3,10	37,30	13,98	99,96						

Çalışmada ayrıca Dîvânu Lûgati't-Türk'teki duyu fiilleri Derleme Sözlüğü'nde yer alıp almadığına göre incelenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nde bulunan duyu fiilleri: alar-, alart-, bak-, bakın-, bakıt-, kama-, karık-, kör-, körse-, körtür-, körün-, közle-, tit-, yimle-, yüm-, azı-, bozla-, eşit-, işit-, tê-, tın-, tıngıla-, tuy-, yırla-, çingêt-, bur-, kok-, kokıt-, sası-, aşı-, aşat-, çap çap yê-, iç-, içil-, kamaş-, op-, öp-, toy-, töz-, yê-, yêl-, yemsin-, agrıt-, artla-, it-, itil-, itin-, itiş-, koç-

Derleme Sözlüğü'nde bulunup anlamı Dîvânu Lûgati't-Türk'teki anlamından farklı olan duyu fiilleri: alar-, bakın-, kama-, karık-, körse-, körtür-, tit-, yimle-, azı-, tê-, tın-, bur-, kokıt-, kamaş-, op-, öp-, töz-, yêl-, yemsin-, artla-, itin-

Kısaltmalar

DS: Derleme Sözlüğü

TDK: Türk Dil Kurumu

s.: Sayfa

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1999). *Anlambilim, anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Engin Yayınevi.

Aksan, D. (2007). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2021). *Türkçenin sözvarlığı*. Bilgi Yayınevi.

Atalay, B. (1998-1999). *Dîvânu Lûgati't-Türk tercümesi I-IV*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Biray, N. (2006). *Kazak şivesi ve Denizli ağzında kök halindeki idrak fiillerinde anlam farklılaşmaları*, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler II, Denizli.

Cüceloğlu, D. (2012). *İnsan ve davranışı*. Remzi Kitabevi.

Çelik, T. (2019). Bir geçiş dönemi eseri olan risale-i kudsiyye'deki mental fiillerin kipliklerdeki görünümü, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(2), 241-252. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akaded/issue/48412/591371>

Gerrig, R. J. (2013). *Psychology and Life*. 20th edn Pearson.

Hacıeminoğlu, N. (1996), *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hirik, E. (2017). Türkiye Türkçesi duyu fiillerinde anlam ve kelime sıklığı ilişkisi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 53-74. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/309071>

Hirik, E. (2018). *Türkiye Türkçesinde mental fiiller*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ibarretxe-Antunano, İ. (1999). *Polysemy and metaphor in perception verbs: a cross linguistic study*. University Of Edinburg.

Kaçalin, M.S, (1994). Divânü lugâti't-Türk mad., *TDİA*, IX: 446-449.

Kamchybekova, K. (2010). *Kırgız Türkçesinde duyu fiilleri*, [Yayımlanmış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Kamchybekova, K. (2011). Duyu fiillerinin anlamsal özellikleri üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 22-35.

Kamchybekova, K. (2013). Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiilleri (sözcüksel anlam bilimi açısından bir deneme), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (35), 9-22. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136386>

Karahasanoğlu, Y. (2022). *Yakut (Saha) Türkçesinde duyu fiilleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Morgan, C. T. (2010). *Psikolojiye giriş*. (çev: Rüzkan Eski, Sirel Karakaş), Eğitim Yayınevi.

Sarı, İ. (2019). *Algı'ya dair: algı fiillerinde çok anlamlılık: gör- örneği*. Kesit Yayınları.

Tanalp, R. (1975). *Duyu fizyolojisi*. Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.

Türkdil, Y. (2013). *Anlam bilimi açısından Kazak Türkçesinde duyu fiilleri*, [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Yaylagül, Ö. (2005). Türk Runik harfli metinlerde mental fiiller, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 17-51. http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/II-1_Mart2005/04_MTAD_2-1_OYaylagul.pdf